

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора історичних наук, професора
ОРЛИК Світлани Владиславівни
на дисертацію МАЗУРА Владислава Олександровича на тему
«Пенсійне забезпечення в українських губерніях російської імперії (XIX –
початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку», подану на
здобуття ступеня доктора філософії в галузі 03 «Гуманітарні науки» за
спеціальністю 032 «Історія та археологія».**

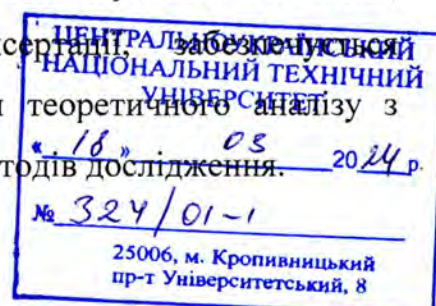
Актуальність теми дисертаційного дослідження. Дисертаційне дослідження МАЗУРА Владислава Олександровича на тему «Пенсійне забезпечення в українських губерніях російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку» присвячено важливій проблемі історії пенсійного забезпечення в українських губерніях російської імперії (XIX – початок XX ст.).

Актуальність проблеми, яку обрав Владислав МАЗУР для свого дисертаційного дослідження обумовлена відсутністю в українській історіографії ґрунтовного дослідження пенсійного забезпечення в українських губерніях в імперський період (XIX – початок XX ст.), що спонукало до комплексного дослідження цієї теми з метою ліквідації прогалини в українській історичній науці.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках планової теми науково-дослідної роботи відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (державний реєстраційний номер 0120U100515).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їхня наукова достовірність.

Дисертаційна робота Владислава Олександровича Мазура є самостійним, ґрунтовним науковим дослідженням. Обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій, наведених у дисертації, забезпечується постановкою та вирішенням завдань, проведенням теоретичного аналізу з використанням загальних та спеціальних наукових методів дослідження.

Сформульована мета та поставлені завдання повністю реалізовані в процесі дослідження, результати якого відображені у роботі, а також в узагальненому вигляді сформульовані у висновках дисертації, що виносяться на захист.

Наукова новизна одержаних результатів і повнота їхнього викладу в опублікованих працях полягає у тому, що в роботі вперше проаналізовано та критично оцінено наукові дослідження попередніх історіографічних періодів; комплексно вивчено етапи та механізми, основні особливості формування системи регулювання соціальних виплат і пенсійного законодавства в українських губерніях Російської імперії, що функціонували у досліджуваній період, зокрема й тих, діяльність яких дотепер не стала об'єктом наукової уваги; визначено основні напрями та обсяги роботи державних інституцій, в обов'язки яких входила виплата та контроль пенсійних соціальних виплат; здійснено об'єктивний аналіз ефективності діяльності відповідних державних органів та емеритальних кас із забезпечення пенсійних виплат окремим категоріям населення українських губерній; проаналізовано основні тенденції та особливості щодо соціальних пенсійних виплат місцевим чиновникам, військовослужбовцям, педагогам і службовцям навчальних округів.

Дисертація пройшла належну наукову апробацію, її основні положення викладено у 7 наукових публікаціях, одна з яких за кордоном, 2 – у фахових наукових виданнях України, у т.ч. одна публікація у періодичному науковому виданні, що включене до наукометричної бази Web of Science, 4 – у збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій. Вважаємо, що отримані результати матимуть й практичне застосування, насамперед в узагальнюючих працях з історії України та спеціалізованих лекційних курсах.

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Не викликає заперечень структура роботи: вона побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається із 3-х розділів (містять у собі 10 підрозділів), які відзначаються внутрішньою логікою та аналізом, що сприяло реалізації задумів автора, висновків та списку використаних джерел та літератури.

Зі звітом перевірки на антиплагіат дисертації Мазура В.О. від 11.12.2023 р. опонент була ознайомена.

У вступній частині дисертації Владислава Мазура обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, завдання роботи, методологічні аспекти, сформульовано й обґрунтовано хронологічні межі та територіальні рамки, розкрито наукову новизну та форми їх апробації.

У першому розділі – *«Історіографія, джерела та методи дослідження»* – В. Мазур здійснив аналіз стану наукової розробки теми, джерельної бази, використаної для написання дисертації та обґрунтував теоретико-методологічні засади наукового пошуку.

У дисертаційному дослідженні, автором здійснено науковий аналіз значної кількості наукових праць та запропоновано класифікувати за хронологічним принципом: історіографію імперської доби, радянської та пострадянської доби. У межах пострадянської історіографії виділено сучасну українську та зарубіжну історіографію.

Позитивним у роботі є те, що основу дисертаційного дослідження складають раніше неопубліковані матеріали центральних та обласних архівів України. Автором запропоновано деталізовану класифікацію джерел дослідження за походженням, змістом та спрямованістю.

Здобувачем висвітлено теоретико-методологічне підґрунтя дисертації, яке забезпечило послідовність і системність наукової студії, практичне пізнання об'єкта. Акцентовано увагу на використанні міждисциплінарних методів дослідження.

У другому розділі *«Законодавчі основи розвитку пенсійного забезпечення у Російській імперії»* розглянуто нормативно-правове регулювання пенсійного забезпечення упродовж XVIII ст. – у першій половині XIX ст., спроби реформування і оптимізації виплат у другій половині XIX – на початку XX ст., засади створення і діяльності відомчих емеритальних/пенсійних кас та формування системи соціальних виплат робітникам на початку XX ст.

Окремий підрозділ розділу II дисертації здобувач присвятив дослідженню **нормативно-правового регулювання пенсійного забезпечення упродовж XVIII ст. – у першій половині XIX ст.** Досліджуючи процес зародження пенсійного забезпечення у дореформений період, відзначено хаотичність і несистемність у прийнятті нормативно-правових актів з даного питання. Приділено увагу діяльності «Комітету для допомоги незаможним понівеченим генералам, штаб- та обер-офіцерам», який існував з 1814 р. на зібраних пожертвах та різноманітних відрахуваннях, за рахунок яких здійснювалися виплати пенсій відставним й пораненим генералам і офіцерам.

Автором відзначено, що імперський уряд поступово вживав заходи щодо подолання дисбалансу у сфері соціальних виплат, між пенсійним забезпеченням військовослужбовців та пенсійними виплатами цивільним чиновникам. Зокрема, з 1819 р. розпочато практику призначення пенсійних виплат відповідно до класу за Табелем про ранги, а не за сферою служби, а у 1823 р. було створено «Комітет опіки заслужених цивільних чиновників». Важливим зрушенням у адмініструванні пенсійного забезпечення стало утворення у 1821 р. в структурі Державного казначейства окремого пенсійного відділу. У цілому автор зазначає, що в першій третині XIX ст. в Російській імперії склалася ситуація, коли у багатьох державних установах та відомствах (митному, гірничому, військовому, медичному, придворному, системі народної освіти, церковнослужителі та духовенство тощо) утворилася своя заплутана та різнорівнева система пенсійних виплат, яка урегульовувалася нормативно-правовими актами різних департаментів/міністерств. Водночас В.Мазур зазначає, що це були вкрай нечисленні привілейовані соціально-професійні групи, порівняно із абсолютною більшістю решти населення, щодо якого була повністю відсутня нормативно-правова система у сфері пенсійного забезпечення.

Проведений автором аналіз уніфікованого закону «Загальний статут про пенсії та одноразові виплати» (1827р.) засвідчив спроби імперського уряду упорядкувати механізм адміністрування пенсійного забезпечення для військових та цивільних чинів, проте недосконалість цього законодавчого акту

потребувала роз'яснень і удосконалень пенсійної системи шляхом прийняття низки окремих відомчих нормативно-правових актів для певних категорій чиновників (Імператорського кабінету та Удільного відомства, артистам імператорських театрів, службовцями поштового департаменту міністерства внутрішніх справ, чиновників та службовців різних наукових установ і професорсько-викладацького складу навчальних закладів тощо). Позитивним є те, що автор звернув увагу на негативні тенденції у функціонуванні пенсійної системи зразка 1827 р., які були пов'язані зі швидким зростанням бюджетних видатків на пенсійні виплати, зумовлені бюджетними проблемами та грошовою реформою Канкріна 1839-1843 рр.

Окремий підрозділ другого розділу присвячено розгляду **реформування і оптимізації виплат у другій половині XIX – на початку XX ст.** Автор зазначає, що у період до Великих реформ 1860–1880-х рр. паралельно із збільшенням чиновницького апарату спостерігалось поступове зростання охопленості категорій чиновників державною пенсійною системою, зокрема найбільші зміни відбулися у військовому та поліцейському відомствах. Проведений автором аналіз звітів воєнного міністерства за 1860–1905 рр. та 1908-1912 рр. засвідчив динаміку зростання пенсій вищим військовим чинам і скороченням призначення пенсій нижчим чинам з певним зростанням їм одноразових виплат. Автором відзначено, що поряд із пенсійними виплатами, що здійснювалися із Державного казначейства, які стосувалися тих категорій військовослужбовців, що йшли у відставку за вислугою або отримали поранення, продовжував опікуватися Олександрівський комітет, витрати якого постійно збільшувалися особливо після війн, які вела Російська імперія. Суттєву увагу В. Мазур приділив практиці масових призначень «підвищених пенсій» для окремих категорій. Тож автор дійшов висновку, що чинниками, що визначали такі тенденції, стали: модернізаційні процеси початку XX ст. та необхідність оптимізації зростаючих пенсійних витрат; революційна криза 1905–1907 рр.; російсько-японська війна 1904–1905 рр. і участь у Першій світовій війні.

Розглядаючи **«Засади створення і діяльності відомчих емеритальних/пенсійних кас»** автор приділив значну увагу механізму створення емеритальних кас та їх функціонування у різних відомствах (військово-морському, воєнно-сухопутному, митному, поштово-телеграфному, дитячих притулках Відомства установ імператриці Марії, Корпусі гірничих інженерів та Міністерстві шляхів сполучення, міністерстві юстиції тощо). Суттєву увагу приділено створенню пенсійних кас емеритального типу на приватних залізницях та земських емеритальних кас в українських губерніях.

Автор слушно зазначив, що створення емеритальних кас стало короткотерміновим способом вирішення матеріальних фінансових проблем для відставних чинів, оскільки через кілька десятиліть (на рубежі XIX –XX ст.) проявилися їхні недоліки, у вигляді зростаючого дефіциту надходжень коштів, неефективному використанні грошових коштів (мали місце службові зловживання і порушення, пов'язані з нецільовим використанням коштів, використання тимчасово вільних коштів у збитковій операції на біржах тощо), проблемах формування статутних капіталів тощо. Каси пенсійних кас емеритального типу, що створювалися у приватному секторі економіки (на приватних залізницях) також виявилися фінансово нестійкими.

У підрозділі 2.4. **«Формування системи соціальних виплат робітникам на початку XX ст.»** розглянуто законодавчі ініціативи імперського уряду щодо упорядкування механізму пенсійного забезпечення на початку XX ст.

Акцентовано увагу на тому, що саме закон 1903 р. започаткував впровадження нового механізму пенсійного забезпечення на основі обов'язкового страхування, що дозволило дещо розширити коло верств населення, яким призначалася пенсія за віком та виплати робітникам у разі нещасних випадків на виробництві. Розглядаючи проекти пенсійного законодавства, які жваво і довготривало обговорювалися в уряді та робітничому середовищі, автор акцентував увагу на опорі промисловців на прогресивні соціальні запити робітничої громадськості та тяганні міністерств у прийнятті рішень. Владислав Мазур акцентував, що подальші зміни пенсійного законодавства 1905–1912 рр., сприяли розширенню галузей промисловості, на

які поширювалося обов'язкове страхування, а також створенню в імперії самостійної страхової галузі із розгалуженою системою регіонального представництва. Важливе значення мали законодавчі акти щодо створення по декілька страхових округів у кожній губернії, а також у обох столицях імперії і містах Одесі й Варшаві – у них створювалися присутствія у справах страхування робітників, а при Міністерстві торгівлі і промисловості створено Раду у справах страхування робітників.

У третьому розділі **«Функціонування пенсійного забезпечення в українських губерніях»** висвітлено особливості функціонування пенсійних виплат чиновникам на місцях та військовослужбовцям, специфіку пенсійного забезпечення педагогів і службовців навчальних округів та функціонування земських та міських емеритальних/пенсійних кас в українських губерніях.

У підрозділі 3.1. **«Особливості пенсійних виплат чиновникам на місцях та військовослужбовцям»** автор акцентував увагу на тому, що розміри пенсій чиновникам безпосередньо залежали від розмірів їх окладів. Якщо на загальнодержавному рівні розміри пенсій для чиновників було уніфіковано Статутом 1827 р. (від 1/3 окладу до повного розміру залежно від вислуги), то аналогічні виплати службовцям міських управлінь залежали від можливостей місцевого бюджету і різнилися доволі суттєво по регіонах та містах. Тож Владислав Мазур, використовуючи архівні документи та опубліковані джерела, розглянув значну кількість спірних випадків котрі виникали при нарахуванні та виплаті пенсій не лише безпосередньо чиновникам, а й членам їхніх сімей у разі їхньої смерті.

Окреслюючи особливості пенсійних виплат чиновникам в українських губерніях, особливо Правобережної України, автор акцентував на тому, що пенсійне забезпечення імперських чиновників та службовців визначалося політичними та національними чинниками. Зокрема, в регіонах запроваджувалися специфічні посади держслужбовців, які мали забезпечувати зміцнення імперського устрою та протидіяти проявам національних рухів, що відповідним чином було пов'язано з питанням віднесення їх до певного пенсійного розряду. Чиновникам місцевого апарату російського походження

імперська влада запроваджувала різноманітні системи додаткових до посадового окладу виплат, таких як: прогонні, підйомні, добові і збереження пенсій на час перебування на посаді. Зокрема, місцеві чиновники, підпорядковані відомству міністерства внутрішніх справ, із 1864 р. отримували додатково 50% надбавки до посадового окладу. Такими ж політичними чинниками імперська влада керувалася, приймаючи у 1878 р. рішення про надання міністрам та головним начальникам управлінь повноважень відносно призначення пенсії та одноразових виплат посадовим особам дворянських установ українських губерній Правобережної України та членам їхніх родин.

Водночас, В. Мазур зазначив, що запровадження міської реформи 1870 р. і формування органів самоврядування створило непорозуміння щодо одночасного нарахування пенсійних виплат й платні на виборних посадах. Оскільки в окремих українських губерніях, особливо на Правобережній Україні, відповідна ситуація не мала правового врегулювання, тому подібні ситуації мали місце до кінця XIX ст.

Автор значну увагу приділив особливостям нарахування та виплаті пенсійного забезпечення різним категоріям, у т.ч.: надання в грудні 1854 р. особливих пільг військовослужбовцям військового гарнізону м. Севастополя, цивільним чиновникам всіх управлінь і присутственних місць та у морському порту м. Севастополя, а також їхнім родинам у разі загибелі годувальника; нижчим чинам міністерства внутрішніх справ; лікарям безкоштовної лікарні при Київському Покровському жіночому монастирі з державного бюджету; міським лікарям тощо.

У підрозділі 3.2. «**Специфіка забезпечення педагогів і службовців навчальних округів**» проведено аналіз та механізм застосування імперського законодавства в українських губерніях щодо підвідомчих Міністерству народної освіти установ, навчальних закладів та категорій чиновників і службовців.

Автор акцентував увагу на проблемах та недосконалості імперського законодавства щодо нарахування та виплаті пенсії педагогам, чиновникам та службовцям відомства народної освіти. Використовуючи архівні документи та

опубліковані джерела, наведено факти відмови у виплаті пенсій педагогам з різних причин. Зроблено акцент на тому, що наприкінці XIX – на початку XX ст., особливо у період поширення народницьких ідей чи під час і після революційних подій 1905–1907 рр., траплялися випадки позбавлення пенсій вчителів за політичними мотивами, зокрема через активну участь освітньої інтелігенції у народницькому русі. Специфіка у сфері пенсійного забезпечення педагогічних працівників українських губерній, особливо Правобережної України, визначалася імперською політикою русифікації. Різними формами матеріального та пенсійного забезпечення царський уряд намагався стимулювати освітню діяльність вчителів російської мови, стимулювати кадрове забезпечення навчальних закладів в українських губерніях Російської імперії.

Оскільки нарахування та виплата пенсійного забезпечення тісно пов'язана з рівнем заробітної виплати та додаткових виплат до неї, автор проаналізував трудовий шлях та доходи у вигляді заробітної плати видатного українського прозаїка Івана Нечуя-Левицького з проекцією на подальше нарахування пенсії

У підрозділі 3.3. **«Земські та міські емеритальні/пенсійні каси в українських губерніях»** автором звернута увага на активізації створення земських емеритальних кас після затвердження у 1883 р. тимчасових правил «Головні засади для створення земських емеритальних кас» та зазначив, що цей нормативно-правовий акт хоч і мав важливе значення для подальшого розвитку пенсійного забезпечення на місцевому рівні, однак мав багато недоліків, пов'язаних із формуванням та затвердженням статуту, узгодженням із усіма повітовими зборами, встановлення критеріїв та основ нарахування пенсій. Використовуючи матеріали архівних документів та інші опубліковані джерела (у т. ч. статuti емеритальних (пенсійних) кас ряду земств Таврійської, Чернігівської, Катеринославської, Харківської, Київської, Полтавської, Херсонської та Волинської губерній зі змінами та доповненнями) автор провів їхній аналіз й приділив належну увагу поточним проблемам, які виникали у діяльності земських та міських українських губерніях. Автор акцентував увагу на тому, що земства, які наприкінці XIX ст. першими створили свої емеритальні

каси, невдовзі стали збитковими (емеритальні каси земств Таврійської, Чернігівської та Херсонської губерній). Досліджуючи причини такого фінансового стану земських емеритальних кас, було встановлено, що окрім фактів неефективного управління коштами та непродуманістю статутних основ, далися взнаки збиткові операції з вкладенням коштів кас у цінні папери державного займу. Тож з метою виправлення ситуації виникала необхідність внесення зміни до статутів пенсійних кас у частині підвищення суми членських внесків, розширювалося коло учасників, встановлювалися підвищені одноразові вступні внески, вишукувалися вигідні джерела отримання кредитів, вживалися заходи зі збільшення прибутковості оборотних коштів, оптимізувалися витрати тощо.

Розглядаючи питання створення та функціонування міських пенсійних кас автор належну увагу приділив законодавчому підґрунтю даного питання, процедурам обговорення та узгодження відповідних пенсійних статутів та особливостям, які виникали при адмініструванні міських пенсійних кас у великих українських містах Києві, Одесі, Харкові та менших губернських містах. Щодо існування пенсійних кас у повітових містах, то автор зазначив, що їхнє створення було неможливим і навіть не планувалося, зважаючи на обмежені фінансові можливості. У кожному регіоні існували спрощені механізми соціальних виплат або індивідуальний розгляд окремих випадків, вирішення справ судовим порядком чи за посередництва вищих органів державної влади. Лише напередодні та під час Першої світової війни невеликі міста почали розглядати можливість приєднання до наявних губернських земських кас.

У висновках дисертації автором логічно підсумовано результати дослідження відповідно до поставлених завдань. У них інтерпретовано опрацьований фактологічний матеріал, акумульовано ключові авторські узагальнення.

Загалом дисертація справляє позитивне враження, розділи дисертації логічно пов'язані між собою, що свідчить про комплексний підхід до розв'язання поставленої проблеми. Аналіз змісту дисертації дає підстави

зазначити, що об'єкт, предмет, мета і завдання дисертаційного дослідження відповідають спеціальності «032 Історія та археологія».

Зауваження і дискусійні положення. Необхідно зауважити, що позитивна оцінка отриманих Владиславом Олександровичем Мазуром наукових результатів не означає відсутності в роботі недоліків і дискусійних положень, висвітлення яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці отриманих результатів:

1. На нашу думку, уточненню потребує назва п. 2.2. розділу 2, «Спроби реформування і оптимізації виплат у другій половині XIX – на початку XX ст.», де доцільно було б конкретизувати, яким категоріям призначалися ці виплати – військовослужбовцям, чиновникам та іншим службовцям.

Водночас, це б дозволило узгодити зміст п.2.4. розділу 2 «Формування системи соціальних виплат робітникам на початку XX ст.», де також йдеться про реформування пенсійного законодавства початку XX ст. відносно виплат робітничим професіям різних галузей.

2. Сумнівним є застосування психологічного методу дослідження стосовно можливості: «визначити основне коло причин призначення пенсій особам, які не мали законного права претендувати на них, а також розширення кола осіб, які отримали пенсійне забезпечення після відвідин високопосадовцями (включаючи монархів) певних місцевостей під час робочих поїздок» (С.58).

3. Розглядаючи стан фінансування емеритальних кас, автор вказує «За деякими даними, у 1903 р. капітали емеритальних кас усіх відомств сягали майже 268,7 млн руб., що у порівнянні із загальним державним прибутком складало більше 20%.» (С.127) – у кінці речення доцільно було б вказати джерело цифрових даних. Оскільки автором не вказано суму, з якої вираховувалися 20%, виникають сумніви достовірності обрахунків. У даному випадку потребує уточнення саме поняття «державний прибуток».

4. Праці В. Леніна (Ульянова) слід відносити до переліку використаної літератури, а не до списку опублікованих джерел. Посилаючись

на його праці, доцільно конкретизувати їх назви у списку літератури. (С.138, 228).

5. Наводячи по тексту дисертації таблиці, автор подекуди не вказував джерела їхнього інформаційного наповнення (табл. 2.1.4 С. 92-93; табл.2.2.2 С.98; табл. 2.2.5 С.110; табл. 2.3.1., С.118). Якщо автор склав таблицю самостійно, то необхідно вказувати: складено автором за даними, вказуючи посилання на джерела.

6. Виходячи з твердження автора про те, що «матеріали дисертаційного дослідження можуть знадобитися в сучасних умовах реформи пенсійної сфери на місцях» (С.25), на нашу думку, практичне значення даної дисертації значно б посилювалося, якби автор конкретизував свої пропозиції.

7. Щодо оформлення додатків. Таблиці, які наведені у тексті дисертації, не мають виноситися у додатки. Лише таблиці, які займають повністю площу однієї сторінки й більше, доцільно розміщувати у додатках з обов'язковим посиланням у тексті на ці додатки.

Слід враховувати, що «до загального обсягу дисертації не включаються таблиці та ілюстрації, які повністю займають площу сторінки» (Додаток 4 до Вимог до оформлення дисертації (пункт 14 розділу III), затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України 12.01.2017 № 40) – це стосується табл. 2.1.4 (С.92-93) та табл. 3.3.1 (С.189-190). Відповідно, по тексті дисертації, розрив таблиць, які займають площу менше аркуша, на різні сторінки бажано не допускати (С.97-98, 109-110, 193-194).

Також необхідно зазначити, що «обов'язковим додатком до дисертації є список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації» (п. 13 розділу III «Вимог до оформлення дисертації», затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України 12.01.2017 № 40), – зазвичай це додаток А.

8. Важко погодитися із визначенням дисертантом російських дослідників, як колег (С.29), адже сучасна російська історична наука не є наукою як такою, а радше пропагандою російського імперіалізму.

Проте, зазначені зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження.

Загальний висновок. За актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою значущістю здобутих результатів, а також за змістом, кількістю та обсягом публікацій, а також повнотою опублікованих матеріалів дисертація МАЗУРА Владислава Олександровича на тему «Пенсійне забезпечення в українських губерніях російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку» відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44.

На підставі викладеного вважаю, що представлена до захисту дисертація є самостійним, оригінальним, цілісним і завершеним науковим дослідженням, повністю вирішує поставлені наукові завдання, а її автор МАЗУР Владислав Олександрович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Офіційний опонент:
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії,
археології, інформаційної
та архівної справи
Центральноукраїнського
національного технічного університету

Світлана ОРЛИК

Підпис Орлик С.В.
ПІДТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
та міжнародних зв'язків
Центральноукраїнського національного
технічного університету,
к.т.н., доцент

Андрій ТИХИЙ